

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА МЕТОДУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

БАСАЙ Олег Вікторович - кандидат юридичних наук, доцент, докторант кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія»

В статті досліджується співвідношення принципів громадянського права з методом громадянського права. Аналізуються підходи к определению признаков метода гражданского права, выявляются особенности, отличающие его от принципов гражданского права.

Ключові слова: *принципи, метод, цивільні відносини, ознаки, юридична рівність.*

Питання про принципи права і принципи галузей права завжди привертало увагу дослідників. Для цивілістів теоретичні основи регулювання цивільних відносин мають особливе значення, оскільки принципами цивільного права визначається зміст правових норм, вони застосовуються і у випадках наявності прогалин у праві. Особливої актуальності сьогодні набуває питання співвідношення принципів та методу цивільного права, оскільки останнім часом все частіше піднімається питання про значення категорії юридичної рівності учасників цивільних відносин, яка розглядається одночасно як ознака методу цивільно-правового регулювання та як принцип цивільного права.

Дослідженню принципів права присвячували свої праці такі вчені, як І.А. Покровський, Г.Ф. Шершеневич, К.П. Победоносцев, Д.Й. Меєр, В.П. Грибанов, С.С. Алексєєв, О.С. Йоффе, О.О. Красавчиков, С.Н. Братусь, А.М. Колодій, О.Г. Комісарова, Н.П. Асланян, Г.В. Свєрдлик, О.А. Кузнєцова, А.В. Луць, Є.О. Харитонов, Р.Б. Шишка та ін. Проте у науці цивільного права теорія його принципів висвітлюється неоднозначно, що обумов-

лює необхідність подальших досліджень у цьому напрямку.

Метою даної статті є визначення співвідношення принципів цивільного права з методом цивільно-правового регулювання, виявлення особливостей цих категорій.

У радянській юридичній науці загально-визнаним був погляд, що будь-яка галузь права характеризується двома моментами:

1) певним предметом регулювання – тими суспільними відносинами, які нею нормуються, закріплюються і охороняються;

2) певним методом регулювання, тобто тим специфічним способом, за допомогою якого держава на підставі сукупності юридичних норм забезпечує необхідну їй поведінку людей як учасників правовідносин.

Метод правового регулювання інтерпретують як специфічний спосіб владного впливу на поведінку людей, який застосовується державою при регулюванні певної групи суспільних відносин [1, с. 360; 2, с. 167].

Судячи з визначення понять, принципи і метод цивільного права виражають суть явищ, що мають загальні і разом з тим відмінні один від одного моменти. Тому взаємозв'язок принципів цивільного права і цивільно-правового методу регулювання суспільних відносин не означає тотожності. Загальне і особливе між даними категоріями, на думку В.В. Лазарева, полягає в наступному.

По-перше, як принципи, так і метод цивільно-правового регулювання суспільних відносин виражають сутнісні і ціннісні особливості цивільного права, зміст його. Проте

якщо метод характеризує їх в аспекті способів впливу на відносини, що регулюються, або, інакше кажучи, є як би образом дії цивільного права, то принципи є його конструктивною основою.

По-друге, принципи цивільного права і способи впливу на суспільні відносини у вигляді дозволів, заборон є свого роду носієм інтеграційного в правовій системі, і, отже, виражають властиві їй нормативні якості.

По-третє, принципи і метод правового регулювання мають правові форми вираження, оскільки тим або іншим чином виявляються, відображаються і закріплюються в цивільно-правових нормах.

По-четверте, принципи цивільного права забезпечують своєрідний настрій цивільно-правового механізму, будучи категорією як конструктивного, так і регулятивного порядку. Вони забезпечують і гарантують суб'єктам цивільного права можливість набувати і реалізовувати права і обов'язки, тоді як метод указує на конкретні способи набуття, здійснення і захисту суб'єктивних прав і обов'язків суб'єктів цивільного права.

По-п'яте, функціонуючи в рамках суспільних відносин і виступаючи початковими, стабільними нормативно-керівними положеннями в становленні і розвитку системи цивільного права, принципи мають спрямовуюче значення з точки зору не тільки нинішнього, але і майбутнього її стану, тоді як цивільно-правовий метод сприяє виявленню суперечностей в цивільно-правовій надбудові, визначенню тенденцій змін, що відбуваються в цивільно-правовій системі, активному становленню і розвитку нових, досконаліших способів впливу на майнові і особисті немайнові відносини [3].

Специфіку методу цивільно-правового регулювання у кінцевому підсумку визначають принципи цивільного права.

При виявленні специфіки методу правового регулювання тієї чи іншої галузі права визначальну роль відіграють елементи, що складають його структуру. До структури методу правового регулювання, на думку Р. Сивого, необхідно відносити такі його елементи: 1) наявність (чи, навпаки, відсутність) у суб'єктів правовідносин формально-юридичної рівності; 2) особливості юридичних фактів

(зокрема, наявність чи відсутність формально вільного волевиявлення суб'єктів щодо встановлення, зміни чи припинення суб'єктивних юридичних прав та обов'язків); 3) особливості нормативного регулювання змісту правовідносин (тобто взаємних суб'єктивних юридичних прав та обов'язків); 4) міра визначеності змісту юридичних прав і обов'язків; 5) особливості юридичної процедури здійснення (реалізації) юридичних прав та обов'язків; 6) особливості юридичного забезпечення (охорони та захисту) регулятивної дії правових норм [4, с. 54].

Так, у сфері дії цивільного права державна влада принципово утримується від безпосереднього і владного регулювання суспільних відносин. Законодавець не присвоює собі права бути єдиним центром такого регулювання. Він наділяє цим правом багато інших маленьких центрів, які за своєю суттю є самостійними соціальними одиницями як суб'єкти права. У більшості випадків це окремі індивіди – громадяни або різні громадські утворення – юридичні особи.

Держава не визначає характеру зазначених відносин самостійно і примусово, а займає позицію органа, який охороняє те, що визначене іншими. Вона не зобов'язує приватну особу стати власником, спадкоємцем або взяти шлюб. Усе залежить від самої такої особи або декількох приватних осіб. Проте державна влада бере на себе обов'язок охороняти відносини, встановлені приватною волею.

Таким чином, якщо публічне право – це система юридичної централізації відносин, то цивільне на противагу цьому є системою юридичної децентралізації. Публічне право є системою субординації, а цивільне – системою координації. Якщо перше – це сфера влади і підпорядкування, то друге – сфера свободи і приватної ініціативи [5, с. 35].

На думку І. Бірюкова, до основних ознак цивільно-правового методу регулювання, можна віднести:

1) юридичну рівність (свобода і приватна ініціатива можуть належати лише юридично рівним учасникам суспільних відносин);

2) диспозитивність (законодавець не присвоює собі права бути єдиним центром цивільно-правового регулювання майнових відносин);

3) специфіку розгляду спорів між учасниками цивільно-правових відносин (такі спори, як правило, розглядаються спеціально створеними для цього державними органами);

4) майнову відповідальність (охорона передбачає і відповідальність) [5, с. 36].

Р. Сивий до ознак, які визначають особливості приватно-правових методів регулювання відносить, крім юридичної рівності, яку він вважає «якісною особливістю» методу правового регулювання, яка й дозволяє відмежовувати приватні та публічні методи, наступні ознаки, які він називає «кількісними» особливостями методу [4, с. 58-61].

По-перше, це наявність формально вільного волевиявлення стосовно встановлення, зміни чи припинення суб'єктивних юридичних прав та обов'язків, що відображає специфіку юридичних фактів.

Визначаючи цю ознаку приватно-правового методу регулювання, Р. Сивий зазначає, що формулювання змісту норми ч. 1 ст. 1 ЦК України потребує деяких уточнень та коректив. На його думку, аналіз абсолютних приватноправових відносин (зокрема, правовідносини власності) дає підстави стверджувати, що вони формуються в односторонньому порядку. Для їх виникнення достатньо вільного волевиявлення лише однієї сторони – власника майна. Всі інші учасники приватноправових відносин власності зобов'язані не порушувати це право незалежно від їхнього бажання нести такий обов'язок (наприклад, відповідно до ст. 321 ЦК України особу можна позбавити права власності чи обмежити його здійснення лише у випадках і в порядку, встановлених законом). Зрештою, усі особисті немайнові права фізичної особи, які відповідно до ст. 269 ЦК України належать їй від народження або за законом, також породжують абсолютні правовідносини. Фізична особа володіє цими правами довічно. Вона не може відмовитися від них, а також не може бути позбавлена їх. Тобто цими правами вона наділена навіть незалежно від її волі (хоча їх використання, їх здійснення, безперечно, залежать від останньої). Обов'язок утримуватися від таких дій, якими особисті немайнові права можуть бути порушені, покладено на юридичних осіб, їхніх працівників, окремих фізичних осіб, професійні обов'язки яких стосуються особистих

немайнових прав фізичної особи (ч. 2 ст. 273 ЦК України). Цей обов'язок покладено на них також незалежно від їхньої волі. Відтак, і між суб'єктами приватного права правовідносини можуть виникати незалежно від їхньої взаємної волі [4, с. 60].

Керуючись цими міркуваннями, Р. Сивий пропонує вважати ознакою приватно-правового методу регулювання наявність саме формально вільного волевиявлення. Наявність формально вільного волевиявлення на встановлення, зміну чи припинення прав та обов'язків, на його думку, є домінуючою рисою приватноправового методу. Так, відповідно до ч. 3 ст. 203 ЦК України волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. Недодержання цієї вимоги може бути підставою недійсності правочину (ч. 1 ст. 215 ЦК України). У відносинах власності власник вільно володіє, користується, розпоряджається своїм майном. Відповідно до ст. 6 ЦК України сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору (що, однак, не виключає можливості законодавчого обмеження свободи договору у деяких випадках, наприклад, у статтях 633, 634 ЦК України). У відносинах спадкування спадкодавець має право у будь-який час скасувати та змінити заповіт (ст. 1254 ЦК України). Спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину або ж не прийняти її (ст. 1268 ЦК України) тощо [4, с. 60].

Другою ознакою приватно-правового методу регулювання Р. Сивий пропонує вважати особливості нормативного регулювання змісту правовідносин.

Перш за все, особливістю приватно-правового способу регулювання суспільних відносин є те, що тут правовідносини здебільшого формуються за принципом: дозволено все те, що не заборонено законом. Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 319 ЦК України власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. Схоже «дозування» свободи використання суб'єктивних прав передбачено й іншими статтями ЦК України (зокрема, ст. 6; ч. 4 ст. 26; ч. 1 ст. 980; ч. 1 ст. 19; ч. 1 і ч. 2 ст. 27; ч. 1 ст. 115; ч. 2 ст. 300; ч. 1 ст. 328; ч. 2 ст. 1169), а також СК України (ч. 2 ст. 56; ч. 1 ст. 64) [4, с. 61].

Зазначений принцип А.М. Колодій вважає одним з визначальних, що дозволяє відмежувати приватне право від публічного, відображає специфіку приватного права та визначає особливості методу приватно-правового регулювання. Цей принцип він називає також принципом автономії волі. На його думку, принцип автономії у приватному праві означає, що суб'єкти останнього вільно здійснюють свої права, не допускається втручання в їх справи або протидія їм. Тобто йдеться про гарантовану законом можливість фізичної або юридичної особи за своїм розсудом розпоряджатися суб'єктивними правами, реалізовувати їх, передавати чи доручати іншому суб'єктові або взагалі не користуватися ними [6, с. 61].

А.М. Колодій зазначає, що принцип: «Дозволено все, що прямо не заборонено законом» діалектично передбачає існування і застосування принципу-антагоніста: «Заборонено все, що прямо не дозволено законом». Принципи «Дозволено все, що прямо не заборонено законом», і «Заборонено все, що прямо не дозволено законом», визначають також метод галузі, яка саме завдяки цьому належить або до публічного, або до приватного права. Вони не тільки покладені в основу кількісного співвідношення дозволів, зобов'язань і заборон, які можуть поєднуватись у різних варіантах і здійснювати загальний вплив за пріоритетності якогось одного елемента, тобто створювати метод правового регулювання, а й взаємодіяти і з прийомами, і відповідно цьому, з іншими принципами правового регулювання: регулювання державою суспільних відносин безпосередньо зверху, імперативне регулювання та відповідний принцип і диспозитивне регулювання та відповідний принцип. Отже, держава надає учасникам суспільних відносин можливість самим визначати варіанти своєї поведінки.

Вказані принципи і визначають у публічному і приватному праві характер юридичного становища учасників (суб'єктів) правових відносин, їх правовий статус, характер їх суб'єктивних прав і обов'язків. Згідно з цим правове регулювання може здійснюватися на основі координації (правової рівності суб'єктів) і субординації (правової підпорядкованості один одному) [6, с. 68-70].

Принцип «Дозволено все, що прямо не заборонено законом» передбачає диспозитивність в регулюванні, правову автономність усіх, на кого поширюється, всебічну захищеність прав учасників, повне відшкодування шкоди, заподіяної в результаті його порушення, ініціативу, творчість, заповзятливість громадян та їх трудових колективів [6, с. 71].

Третьою визначальною рисою приватно-правового методу регулювання Р. Сивий пропонує вважати особливості юридичного забезпечення регулятивної дії правових норм.

Традиційно у приватному праві ініціатива захисту порушеного права залежить від волі потерпілої сторони. Вона вправі звертатися до суду за захистом порушеного або оспорюваного права (чи охоронюваного законом інтересу), а також для вжиття передбачених законодавством заходів, спрямованих на попередження правопорушень. Протягом розгляду цивільної справи в суді вона вправі відмовитись від позову, укласти мирову угоду з протилежною стороною тощо [4, с. 61-62].

А.М. Колодій серед основних ознак методу регулювання майнових відносин (тобто приватно-правового) називає диспозитивність, рівність та автономність сторін. На його думку, саме метод, разом із специфікою предмета правового регулювання, зумовлює існування аналогічних специфічних принципів даної галузі права [6, с. 60].

Крім принципу автономії волі, про який йшлося вище, специфіку методу цивільно-правового регулювання визначає принцип диспозитивності, або, як його ще називає А.М. Колодій, принцип координації [6, с. 60]. Саме принципи автономії волі сторін і диспозитивності відображають особливості правового регулювання відносин, що складають предмет цивільного права.

Як зазначає А.М. Колодій, у всіх галузях права, які регулюють переважно відносини координації («горизонтальні» відносини), є дещо загальне. Усі галузі, що регулюють переважно відносини субординації («вертикальні» відносини), теж мають дещо загальне. У першому випадку воно дістає вияв у принципі диспозитивності, а в другому – у принципі імперативності. Обидва ці принципи специфічно юридичні і ніяк не виключають один одного, вони однаковою мірою забезпечують сполучення

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується співвідношення принципів цивільного права із методом цивільного права. Наводяться підходи до визначення ознак методу цивільного права, виявляються його особливості, які відрізняють його від принципів цивільного права.

SUMMARY

In the article the ratio of principles of civil law with a method of civil law is investigated. Approaches to definition of signs of a method of civil law are analyzed, the features distinguishing it from principles of civil law come to light.

суспільних і особистих інтересів, але кожний – властивим йому способом [6, с. 67].

С.С. Алексєєв називає ці принципи найпростішими прийомами регулювання, які визначають якість суб'єктивних прав і обов'язків, особливості дозволів і заборон. Так, він зазначає: «Держава може регламентувати поведінку учасників суспільних відносин або безпосередньо, зверху (імперативне регулювання), або опосередковано – з наданням суб'єктам у тій чи іншій формі дозваної можливості самим визначати умови своєї поведінки (диспозитивне регулювання)» [7, с. 178].

При цьому А.М. Колодій звертає увагу на те, що галузевий метод не можна повністю зводити до одного з двох зазначених принципів. Ці принципи втілені в юридичних нормах, сполучаються з іншими принципами та юридичними засобами впливу, які виражаються у багатьох сторонах і елементах прав і обов'язків, правовідносин, властивих відповідній галузі. Але принципи, що розглядаються, створюють відповідний юридичний режим, юридичну атмосферу, притаманну приватному або ж публічному праву. Значний елемент імперативності регулювання управлінських та інших політичних відносин об'єктивно обумовлений взаємним становищем сторін цих відносин, а також тим, що ця сфера поведінки безпосередньо не детермінується матеріальними відносинами. Диспозитивність майнових відносин об'єктивно зумовлюється істотною матеріальною детермінацією поведінки суб'єктів, а також характером їх взаємного становища [6, с. 68].

Принципи імперативності і диспозитивності є важливими специфічно юридичними основами, які в системі принципів права набувають структурно-галузевого характеру. Вони впливають не тільки на юридичні норми, визначаючи, зокрема, питому вагу різних видів норм (заборонних, зобов'язуючих, дозволяючих) в окремих галузях права, а й правове

становище суб'єктів відносин, що регулюються, тобто втілюються як в об'єктивному, так і в суб'єктивному праві [8, с. 46-47].

Стосовно співвідношення зазначених вище принципів з предметом і методом правового регулювання А.М. Колодій зазначає наступне. Специфіка цих принципів, полягає в тому, що вони, відповідно, у приватному і публічному праві діалектично взаємопов'язані з іншими правовими засобами, предметом, методом, способами, типами, іншими атрибутами правового регулювання. З одного боку, вони впливають, обумовлюють існування і користування цими правовими засобами, а з іншого – самі ґрунтуються на них, виражають їх сутність [6, с. 69].

Отже, принципи цивільного права знаходяться у тісному діалектичному зв'язку із методом цивільно-правового регулювання. Вони взаємозалежні та взаємообумовлені, при цьому принципи визначають основний зміст цивільного права як такого, пронизують всі його структурні елементи, визначають особливості методу регулювання цивільних правовідносин.

Література:

1. Яковлев В.Ф. К проблеме гражданского-правового метода регулирования общественных отношений / В.Ф. Яковлев // Антология уральской цивилистики (1925—1989): Сб. статей.- М.: Статут, 2001. – 476 с.
2. Рабинович П. Основы заглавной теории права та держави: Навч. Посібник. – Вид. 5-е, зі змінами / П. Рабинович. – Тернопіль: ЛІЛЕЯ, 2002. – 312 с.
3. Основы права: Учебн. пособие для средних специальных учебных заведений. – 2-е изд., перераб. и доп. / Под ред. В.В. Лазарева. – М.: Юрист, 1996. – 296 с.
4. Сивий Р. Метод правового регулювання як критерій поділу позитивного права на приватне та публічне / Р. Сивий // Юридична Україна. – 2005. – № 3. – С. 54-63.
5. Бірюков І. Предмет і метод приватного права / І. Бірюков // Право України. – 2002. – № 1. – С. 34-37.
6. Колодій А.М. Принципи права України: монографія / А.М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 342 с.
7. Алексєєв С.С. Структура советского права / С.С. Алексєєв. – М.: Юрид. лит., 1975. – 260 с.
8. Тихомиров Ю.А. Публичное право: Учебник / Ю.А. Тихомиров. – М.:Изд-во БЕК, 1995. – 496 с.